

A study of internet fraud in Iranian jurisprudence and criminal law

Jafar Sadeq Jalalinia: PhD Student, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. jafarsadegii@gmail.com

Seyed Mohammad Shafiei Mazandarani: Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. (Corresponding Author)
shafieimazandarani@yahoo.com

Nasrin Karimi: Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran.
nasrinkarimi@qom-iau.ac.ir

Abstract

In jurisprudence and law, fraud is the use of a fictitious title to deceive another person into having something that does not actually exist, including illusory authority or credibility. The equivalent word for fraud in jurisprudence is swindle, meaning that anyone who takes people's property by trickery and deceit through false messengers or forged letters is a swindler. The Internet, while having positive effects on people's lives, is also very criminal. Therefore, laws against cybercrime must be designed very carefully to have the power to deter these crimes. One of the modern crimes against property and ownership in cyberspace is cyber fraud. Despite being modern, the aforementioned crime is discussed in detail in jurisprudential sources. This crime can be applied in some cases to regulations derived from jurisprudence, if the manner in which the Internet is used is considered a means of committing the crime, as well as some Internet frauds that are carried out in the context of electronic transactions. According to the Electronic Commerce Law, approved in ۲۰۰۳, it is considered a crime. However, the aforementioned regulations were incomplete and there was no comprehensive law in this field, until in recent years, the Computer Crimes Law has partially resolved this legal gap.

Keywords: Fraud, property crimes, computer crimes, jurisprudence, law.

Received: ۲۰۲۳/۰۶/۱۰ ; **Revised:** ۲۰۲۳/۰۹/۲۷ ; **Accepted:** ۲۰۲۳/۱۰/۲۳; **Published online:** ۲۰۲۳/۱۲/۳۱

Article type: Research Article

Publisher: Qom Islamic Azad University

© the authors

بررسی کلاهبرداری اینترنتی در فقه و حقوق کیفری ایران

جعفر صادق جلالی نیا: دانشجوی دکتری، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

j.jafarsadeg1124@gmail.com

سید محمد شفیعی مازندرانی: استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

shafieimazandarani@yahoo.com

نسرين کریمی: دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.
nasrinkarimi@qom-iau.ac.ir

چکیده

در فقه و حقوق کلاهبرداری عبارت است از استفاده از عنوان ساختگی برای فریب شخص مقابل به داشتن چیزی که در واقع وجود ندارد، از جمله اقتدار یا اعتبار موهوم. واژه معادل کلاهبرداری در فقه، احتیال است، به این معنی که هر کس به وسیله خدعه و فریب از طریق فرستاده‌های دروغی یا نامه‌های جعلی، اموال مردم را ببرد محتال است. اینترنت در عین تأثیرات مثبتی که در زندگی مردم دارد، بسیار جرم‌زا است. بنابراین، باید قوانین مقابله با جرایم اینترنتی بسیار دقیق طراحی شوند تا قدرت بازدارندگی در مقابل این جرایم را داشته باشند. یکی از جرایم مدرن علیه اموال و مالکیت در فضای مجازی، کلاهبرداری اینترنتی است. جرم مذکور علی‌رغم مدرن بودن، در منابع فقهی بحث مفصل دارد. این جرم در بعضی از موارد با مقررات برگرفته از فقه قابل تطبیق است و آن در صورتی است که نحوه استفاده از اینترنت به عنوان وسیله ارتکاب به جرم تلقی شود و همچنین بعضی از کلاهبرداری‌های اینترنتی که در بستر مبادلات الکترونیکی انجام می‌گیرد، طبق قانون تجارت الکترونیکی، مصوب سال ۱۳۸۲ جرم محسوب می‌شود. ولی مقررات مذکور ناقص بوده و قانون جامعی در این زمینه وجود نداشته، تا اینکه در سال‌های اخیر قانون جرایم رایانه‌ای این خلأ قانونی را تا حدی حل کرده است.

واژگان کلیدی: کلاهبرداری، جرایم علیه اموال، جرایم رایانه‌ای، فقه، حقوق

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

© نویسندگان.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۳/۲۰

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۷/۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۰۱

تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰

مقدمه

کلاهبرداری اینترنتی یکی از جرائم یقه سفیدهاست که با توسعه اینترنت و ارتباطات اینترنتی گسترش یافته است، منظور از کلاهبرداری اینترنتی هرگونه کلاهبرداری است که به وسیله برنامه‌های رایانه‌ای یا ارتباطات شبکه اینترنتی صورت می‌گیرد، مثلاً از طریق سایت‌های web، پست الکترونیکی (E-mail) اتاق‌های گفتگو (chat rooms). در واقع، کلاهبرداری اینترنتی به هر نوع طرح متقلبانه‌ای گفته می‌شود که یک یا چند بخش از اینترنت را به کار می‌گیرد تا درخواست‌های متقلبانه‌ای را به منظور انجام معاملات جعلی و بردن اموال، با قربانیان احتمالی مطرح می‌سازد. پس می‌بینیم که کلاهبرداری اینترنتی از زمانی رواج پیدا کرد که محیط مجازی مثل محیط اینترنت پا به عرصه وجود گذاشت و تقریباً حدود ده دهه است که رواج پیدا کرده است. اولین قانون راجع به جرائم اینترنتی در سال ۱۹۸۴ در آمریکا به تصویب رسید و در سال‌های ۱۹۹۴ و ۱۹۹۶ این قانون اصلاح گردید. کلاهبرداری اینترنتی که امروزه از کلاهبرداری‌های سنتی پیشی گرفته است به یک معضل بزرگ و پیچیده برای جوامع بشری تبدیل شده است. به حدی که با قوانین سنتی نمی‌توان جوابگوی برخورد با مجرمانی بود که به صورت شبه و ناشناخته اقدام به کلاهبرداری می‌کنند. جالب‌تر اینکه برای مجرمان اینترنتی نمی‌توان حدودمرز مشخص تعریف کرد، ضمن اینکه قوانین هر کشور در قلمرو ارضی آن کشور قابل اجراست و برای خارج از کشور مشکلاتی را در پی دارد. خلا قوانین موجود نیز باعث شده تا کلاهبرداران اینترنتی عرصه را برای خود بازتر ببینند و با سوءاستفاده از این وضعیت بیشتر مرتکب کلاهبرداری و جرم‌های اینترنتی شوند. امروز دنیا به فکر چاره افتاده و با یک اجماع قوانینی را برای حل این معضل پیش‌بینی کرده است. اما تکنولوژی اطلاعات در زندگی بشر چنان گسترده شده و سرعت یافته است که تمام جنبه‌های آن را تحت تأثیر قرار داده است. تجارت نوین و پیشرفت فناوری اطلاعات این امکان را به تاجران، شرکت‌ها و بخش صنعت می‌دهد که جریان امور خود را تسهیل کنند و بر توانایی‌ها و مهارت‌هایشان افزوده شود. با وجود این همه مزایا، تکنولوژی اطلاعات، عرصه را برای بزهکاران باز کرده و با ناشناس ماندن و صرف هزینه و وقت کمتر اعمال مجرمانه خود را انجام می‌دهند. بزه‌هایی همچون تجاوز به حریم خصوصی افراد، ترویج مطالب غیرقانونی یا زبان‌آور و همچنین کلاهبرداری اینترنتی، سرقت هویت، محیط این فضای مجازی را ناامن کرده است. بنابراین دولت برای مقابله با این بزه‌ها باید دست به کار شود.

۱- پیشینه کلاهبرداری رایانه‌ای

کلاهبرداری رایانه‌ای در زمره جرایم نسل اول رایانه‌ای است. در این نسل رایانه صرفاً وسیله ارتکاب جرم تلقی می‌شود. بنابراین می‌توان کلاهبرداری رایانه را یکی از اولین جرایم رایانه‌ای پس از دخالت بی‌چون و چرای رایانه در فعالیت‌های روزمره زندگی بشر دانست.^۱ در دهه ۱۹۶۰ سوءاستفاده‌های مالی، همچون سوءاستفاده مالی رویس، کمتر با مقررات مربوط به کلاهبرداری منطبق بود، زیرا عمل مرتکب با فقدان فریب قربانی، نوعی سوءاستفاده مالی صرف یا اختلاس بود و همین امر قانونگذاران را برای تجدیدنظر در مقررات مربوط به کلاهبرداری به تکاپو واداشت. از دهه ۱۹۶۰ تا امروز جرم کلاهبرداری رایانه‌ای هر روز شکل متنوع‌تر و جالب‌تری یافته و نسل به نسل و گام به گام همپای ارتقا پیشرفت تکنولوژی کامپیوتر و ارتباطات، صور متکامل‌تری یافته است. ۱۹۷۰ شاهد جرم کلاهبرداری کامپیوتری با حجم وسیع

^۱ - عالی‌پور، حسن، (کلاهبرداری رایانه‌ای)، مجله پژوهش حقوقی، شماره ۶، ۱۳۸۳، ص ۲۱۲

ضرروزیان حاصله از ارتکاب این جرم و جرایم دیگر کامپیوتری علیه اموال بود. در یک سیر کلی، جرم کلاهبرداری رایانه‌ای، ادواری را پشت سر گذاشته است. این سیر از برنامه‌سازی کذب، حساب‌سازی کذب و ... شروع و در دهه ۱۹۸۰، سیر تحول جرم یاد شده پیچیده‌تر شد.

موج وسیعی از سرقت برنامه‌ها، تخلفات صندوقداران، سوءاستفاده از ارتباطات مخابراتی و ... مطرح شد. با عمومیت یافتن تخلفات متصدیان صندوق‌های پرداخت، در کنار گسترش به‌کارگیری تکنولوژی کامپیوتر در بانک‌ها نوع تخلفات نیز بدین سمت‌وسو کشیده شد. به‌هرحال، می‌توان گفت تا زمانی که فضای سایبر باقی است و تا زمانی که انسان قدم‌های مجازی خود در آن می‌نهد، کلاهبرداری رایانه‌ای وجود خواهد داشت و نمی‌توان از غروب و افول آن سخنی گفت.

۲- اقسام کلاهبرداری رایانه‌ای

کلاهبرداری رایانه‌ای از دسته جرایم اصلی سوءاستفاده‌های کامپیوتری در باب جرایم اقتصادی کامپیوتر می‌باشد. دارایی‌های عینی غیرمملوس در قالب «داده‌های کامپیوتری» مانند وجود سپرده یا ساعت کاری معمول‌ترین راه‌های کلاهبرداری کامپیوتری را تشکیل می‌دهند. در تجارت مدرن (تجارت الکترونیک) نقل و انتقال پول نقد و خرید و فروش کالای تجاری، به سرعت جای خود را به انتقال سپرده‌ها از طریق سیستم‌های کامپیوتری می‌دهد که در نتیجه، امکانات بسیاری را برای سوءاستفاده فراهم می‌آورد. کلاهبرداری رایانه‌ای که از طریق وارد کردن، تغییر، محو و موقوف‌سازی و خروجی سیستم کامپیوتری (ماشین‌های تحویل‌دار خودکار بانک‌ها) معمولی‌ترین شیوه ارتکاب در کلاهبرداری رایانه‌ای می‌باشد.^۲ با توجه به تنوع و طرق مختلف ارتکاب کلاهبرداری رایانه‌ای در محیط سایبر، جهت آشنایی بیشتر با انواع کلاهبرداری‌های رایانه‌ای، پرداختن به برخی از انواع آن در اینجا خالی از وجه نیست. مهم‌ترین و نخستین تقسیم‌بندی مربوط به مرکز دادخواهی کلاهبرداری اینترنتی ایالات متحده آمریکا (ifcc) است^۳ که پس از یک سال مطالعه و بررسی مستمر در سال ۲۰۰۱ مجموعاً کلاهبرداری رایانه‌ای را بر نه قسم تقسیم‌بندی کرد که به ترتیب ذیل می‌باشد:

۱- کلاهبرداری از موسسات مالی

۲- کلاهبرداری در بازی

۳- کلاهبرداری در ارتباطات

۴- کلاهبرداری در کسب منفعت

۵- کلاهبرداری از بیمه

۶- کلاهبرداری از دولت

۷- کلاهبرداری در سرمایه‌گذاری

۸- کلاهبرداری تجاری

۹- کلاهبرداری از اعتماد و اطمینان.

۳- تعریف کلاهبرداری رایانه‌ای

^۲ - باستانی، برومند، جرایم کامپیوتری و اینترنتی جلوه‌ای نوین از بزهکاری، ص ۱۴.

^۳ - عالی‌پور، حسن، همان، ص ۶۱۲ و ۲۱۴ «کلاهبرداری اینترنتی» ترجمه و تلخیص قاسم بابازاده، خبرنامه انفورماتیک، شماره ۸۴، ص ۵۲.

آیا کلاهبرداری رایانه‌ای تعریفی متفاوت از کلاهبرداری کلاسیک دارد؟ برای مشخص شدن این موضوع، ابتدا به تعریف کلاهبرداری سنتی و کلاسیک می‌پردازیم. سپس با ملاحظه این تعریف، مشخص می‌شود که آیا تعریف مذکور می‌تواند جامع کلاهبرداری رایانه‌ای باشد؟ به عبارت دیگر، آیا کلاهبرداری تعریف واحدی دارد و یا اینکه با تغییر وضعیت ها ممکن است تعریف هم متغیر باشد؟ در قوانین فعلی ایران از جرم کلاهبرداری تعریفی ارایه نشده و مثل برخی جرایم فقط به ذکر مصادیق اکتفا شده است. این مصادیق در ماده اول قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشا و اختلاس و کلاهبرداری (مصوب ۱۳۶۴/۶/۸۲ مجلس شورای اسلامی و تأیید مجمع تشخیص مصلحت نظام در مورخه ۱۳۶۷/۹/۱۵)، بیان شده است. با توجه به قانون مذکور یکی از اساتید حقوق جزا کلاهبرداری را چنین تعریف کرده است: کلاهبرداری عبارت است از بردن مال دیگری از طریق توسل توأم با سوءنیت به وسایل یا عملیات متقلبانه.^۴ همچنین در تعریف دیگر آمده است: (بردن مال غیر با توسل به وسایل متقلبانه یا بردن متقلبانه مال غیر^۵ آنچه از تعاریف مذکور و قانون یادشده برمی‌آید این است که یکی از شرایط تحقق جرم کلاهبرداری، اغفال و فریب قربانی می‌باشد. و لازمه «فریب خوردن» این است که ارتکاب این جرم علیه یک انسان قابل تصور است.

حال با توجه به این نکته آیا تعاریف مذکور جامع کلاهبرداری رایانه‌ای هم می‌باشد؟ در اینجا باید دو مورد را از هم تفکیک کرد: مورد اول زمانی است که مرتکب، رایانه را (وسیله) قرار دهد و از طریق رایانه، «به عنوان وسیله متقلبانه» موارد مذکور در ماده اول قانون تشدید مرتکبین ارتشا و اختلاس و کلاهبرداری را انجام دهد، مثل اینکه از طریق رایانه خود را صاحب شرکتی معرفی کند که وجود خارجی ندارد و از این طریق اموال مردم را ببرد و یا اینکه خود را به عنوان فلان شخص معروف معرفی کند و اشخاص با اعتماد به او، اموالی را به وی بدهند. به نظر می‌رسد در اینجا تعریف شامل این مورد نیز می‌شود.

مورد دوم، زمانی است که بدون اینکه شخصی فریفته شود، اقدامات خدعه‌آمیز مرتکب علیه سیستم رایانه‌ای می‌باشد. به عبارتی شخص از طریق گمراه کردن رایانه و یا حتی بدون گمراه کردن آن و از طریق کسب برخی اطلاعات مالی از طریق رایانه، مال یا مزایای مالی را تحصیل می‌کند. حال این پرسش مطرح می‌شود که آیا ماشین قابلیت فریب خوردن را دارد، یا خیر؟ به نظر می‌رسد که فریب، مستلزم وجود یک ذهن بشری است که قابلیت فریب خوردن را داشته باشد. بنابراین تعاریف مذکور نمی‌تواند جامع تمام موارد کلاهبرداری رایانه‌ای باشد. در اکثر کشورها هم تعریفی از کلاهبرداری رایانه‌ای ارایه نشده است، ولی شورای اروپا در یک تعریف موسع مقرر می‌دارد: (کلاهبرداری رایانه‌ای عبارت است از وارد کردن، تغییر، محو یا متوقف‌سازی داده‌ها یا برنامه‌های رایانه‌ای یا ملاحظه‌های دیگر در پردازش داده‌ها که بر نتیجه پردازش تأثیر می‌گذارد و موجب ضررهای اقتصادی یا تصرف در اموال شخص دیگر به قصد به دست آوردن منفعت اقتصادی غیرقانونی برای خود یا دیگر می‌شود).^۶ به نظر می‌رسد این تعریف موسع است و تقریباً جامع و مانع می‌باشد. در حقوق کیفری ایران هم قبل از سال ۱۳۸۲ بحثی از کلاهبرداری رایانه‌ای نشده بود تا اینکه در سال ۱۳۸۲ که قانون تجارت الکترونیکی تصویب شد، قانونگذار در ماده ۷۶ این قانون بدون اینکه به تعریف کلاهبرداری رایانه‌ای

^۴ - میرمحمد صادقی، حسین، جرایم علیه اموال مالکیت‌لص ۵۱

^۵ - حبیب‌زاده، محمدجعفر، (۱۳۸۰)، اختصاصی جزای حقوق اموال علیه جرائم، ص ۳۲

^۶ - پاکزاد، بتول، اقدام‌های سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای در خصوص جرم‌های رایانه‌ای، ص ۸۹

بپردازد به ذکر مصادیق آن پرداخت یکی از حقوقدانان با توجه به ماده ۶۷ قانون تجارت الکترونیکی جرم کلاهبرداری رایانه‌ای را این طور تعریف کرده است.

کلاهبرداری رایانه‌ای عبارت است از تحصیل مال غیر با استفاده متقلبانه از رایانه^۷ به نظر می‌رسد، این تعریف بهترین و مختصرین تعریف برای کلاهبرداری رایانه‌ای است. بنابراین، می‌توان گفت در مواردی که رایانه به عنوان وسیله در کلاهبرداری استفاده می‌شود با تمام شرایط تعریف کلاهبرداری سنتی منطبق است، ولی در مواردی که کلاهبرداری با استفاده متقلبانه از رایانه می‌شود، تعریف فوق شامل این موارد نمی‌شود.

۴- ارکان جرم کلاهبرداری رایانه:

الف) مصادیق سوءاستفاده در کلاهبرداری رایانه‌ای

۱- ورود: شامل وارد کردن داده‌ها و اطلاعات در کامپیوترهاست و اعم از ورود داده‌های صحیح و داده‌های کذب می‌باشد که باعث می‌شود فرد از امکانات این فناوری استفاده کرده و برای خود یا دیگری اموالی را تحصیل کند.

۲- تغییر: شامل اصلاح، تغییرات جزئی و کلی داده‌ها به طور غیرمجاز می‌باشد که با استمداد از آن مال، وجه یا خدمات مالی تحصیل می‌شود.

۳- محو: محو داده‌ها و اطلاعات رایانه‌ای، مخابراتی شامل از بین بردن و حذف داده‌هاست و در صورتی که از محو همان نتایج مالی حاصل شود باز می‌توان از مصادیق کلاهبرداری رایانه‌ای تلقی شود.

۴- توقف: توقف داده‌ها و اطلاعات رایانه‌ای؛ یعنی ایجاد وقفه در فرآیند تبادل داده‌ها و اطلاعات به عبارت دیگر، توقف شامل نگه داشتن و اختفای داده‌هاست که موجب می‌شود عمل پردازش به طور همزمان انجام نشود.^۸ و ممکن است موقتی یا دائمی باشد.

۵- مداخله در عملکرد برنامه با سیستم رایانه‌ای: شامل هرگونه عمل دیگر همچون سوءاستفاده از سخت‌افزار، اعمال مانع از کار چاپگر و اعمال موثر بر رکورد (ضبط کردن) می‌شود^۹ در صورتی که این عمل معجزه به تحصیل مال یا وجه یا منفعت یا امتیاز یا خدمات مالی شود، کلاهبرداری رایانه‌ای تحقق می‌یابد. علاوه بر موارد مذکور، قانونگذار از عبارت «غیره» استفاده کرده است و آن در مقام بیان این معناست که مصادیق ذکر شده در این ماده حصری نیست و به هر شکلی که شخص از سیستم رایانه‌ای استفاده کرده و مالی را تحصیل کند، کلاهبرداری رایانه‌ای اتفاق می‌افتد.

ب) شرایط تحقق جرم کلاهبرداری رایانه‌ای

در کلاهبرداری سنتی سه شرط مهم برای تحقق آن وجود دارد: متقلبانه بودن وسایل مورد استفاده کلاهبردار؛ اغفال و فریب قربانی، تعلق مال برده شده به غیر. حال سوال این است که آیا شرایط مذکور در تحقق جرایم رایانه‌ای هم لازم است؟ البته در اینجا باید خاطر نشان کرد، اگر رایانه وسیله‌ای برای فریفتن و بردن مال دیگری باشد، خللی به شرایط مذکور وارد نمی‌شود و برای تحقق کلاهبرداری شرایط مذکور باید تحقق یابد. در مورد شرط اول (توسل به تقلب) باید گفت که در کلاهبرداری رایانه‌ای چنین شرطی وجود دارد، زیرا با توجه به ماده ۷۶ قانون تجارت الکترونیکی و به کاربردن عبارت «با سوءاستفاده و یا استفاده غیرمجاز... و ارتکاب افعالی نظیر...» و نیز با توجه به کنوانسیون بوداپست و پیشنهاد

^۷ - ایرج گلدوزیان، حقوق جزای اختصاصی، ص ۳۶۴

^۸ - حسن دزیانی، محمد، (جرایم کامپیوتری از حیث حقوق جزای اختصاصی، ص ۷۵

^۹ - همان

شورای اروپا، ملاحظه می‌شود که در کلاهبرداری رایانه‌ای هم، توسل به تقلب شرط تحقق آن می‌باشد. چراکه در وجود و اساس کلاهبرداری شرط تقلب وجود دارد با فقدان این شرط اصلاً جرم به نام کلاهبرداری واقع نخواهد شد. بنابراین اگر اعمال مندرج در ماده ۶۷ قانون تجارت الکترونیکی و کنوانسیون بوداپست و پیشنهاد شورای اروپا یعنی ورود، تغییر، امحا و موقوف‌سازی و یا دیگر مداخلات در سیستم رایانه‌ای یا سیستم پردازش داده‌ها نباشد، هیچ وقت کلاهبرداری رایانه‌ای محقق نخواهد شد. به عبارت دیگر، اگر مرتکب اقدامات مذکور را انجام نمی‌داد شخص فریب نمی‌خورد و در نتیجه اموال خود را در اختیار مرتکب نمی‌گذاشت و یا اینکه سیستم رایانه‌ای گمراه نمی‌شد تا در نتیجه آن کسی مالی یا امتیازی را برای خود تحصیل کند. بنابراین، مصادیق عملیات متقلبانه در جرم کلاهبرداری رایانه‌ای عبارت است از تحصیل وجه یا مال از طریق دادن برنامه بدون مجوز و مخفیانه و کامپیوتر و یا از طریق تقلب در سیستم رایانه‌ای.

شرط دوم که محل اختلاف اساسی هم می‌باشد، بحث اغفال و فریب قربانی است که در ماده اول قانون تشدید این شرط ذکر شده، ولی در قوانین مربوط به جرایم رایانه‌ای این شرط نیامده است، زیرا عقیده بر این است که فریب خوردن تنها علیه یک انسان قابل تصور است و بنابراین کسی نمی‌تواند ماشین را فریب دهد. علاوه بر این، در کلاهبرداری رایانه‌ای افراد با هم در تماس نیستند. تا همدیگر را اغفال یا فریب دهند. حتی برخی با توجه به فقدان این شرط در کلاهبرداری رایانه‌ای، استدلال کرده‌اند که تحقق کلاهبرداری منتفی بوده و تنها به حکم قانون ممکن است در حکم کلاهبرداری مطرح شود.^{۱۰} البته در مورد فریب ماشین یا دستگاه رایانه می‌توان استدلال کرد که ماشین یا رایانه وجودش منوط به اراده انسان است. به عبارت دیگر، رایانه یا ماشین ماهیتی مستقل از اراده انسان ندارد و کسی که رایانه یا ماشین را فریب داده در واقع شخصی را فریب داده است، ولی در جواب باید گفت: درست است ماشین یا دستگاه رایانه اراده مستقلی ندارد، با این حال در نهایت انسان یا شخصی فریب نخورده است و بنابراین نمی‌توان گفت کلاهبرداری (به مفهوم سنتی) تحقق یافته است. شرط نهایی که در کلاهبرداری سنتی مطرح است، تعلق مال برده شده به غیر است که در کلاهبرداری رایانه‌ای هم وجود این شرط ضروری است. این شرط به صراحت در ماده ۶۷ قانون تجارت الکترونیکی و نیز در پیشنهاد شورای اروپا ذکر شده است. بنابراین، اگر شخصی به سیستم رایانه‌ای بانکی وارد شد و از حساب بانکی خود به حساب شخص دیگری وجوهی انتقال دهد، حتی با وجود سوءنیت، محکوم به ارتکاب جرم کلاهبرداری رایانه‌ای نخواهد شد.

ج) حصول نتیجه مجرمانه

در کلاهبرداری صرف توسل به وسایل متقلبانه برای تحقق جرم کافی نیست، بلکه جرم مذکور از زمره جرایم مقید می‌باشد و حصول نتیجه خاص برای تحقق آن شرط است، نتیجه‌ای که در آن بنا به تصریح قانون «بردن مال دیگری» است بردن مالی دیگری مستلزم تحقق دو چیز است یکی ورود ضرر مالی به قربانی (اعم از شخص حقیقی یا حقوقی) و دیگری، انتفاع مالی کلاهبردار یا شخص مور نظر وی.

این شرط در قوانین مربوط به کلاهبرداری رایانه‌ای به صراحت ذکر شده است از جمله در ماده ۶۷ قانون تجارت الکترونیکی آمده است: و از این طریق برای خود با دیگری وجوه، اموال یا امتیازات مالی تحصیل کند و اموال دیگران را ببرد. کلاهبرداری رایانه‌ای همانند کلاهبرداری سنتی از زمره جرایم عمدی است که متضمن وجود سوءنیت عام و خاص است. سوءنیت عام عبارت از عمد در سوءاستفاده و یا استفاده غیرمجاز از داده پیام‌ها، برنامه‌ها و سیستم‌های رایانه‌ای و

^{۱۰} - گلدوزیان، ایرج، همان، ص ۴۶۳

وسایل ارتباط از راه دور است که ممکن است با ارتکاب افعالی نظیر ورود، تغییر و محو، دیگران را بفریبد و یا سبب گمراهی سیستم‌های پردازش خودکار و نظایر آن شود. سوءنیت خاص هم عبارت است از قصد تحصیل وجوه، اموال یا امتیازات مالی یا بردن اموال دیگران، با این توصیف، اگر شخص وارد سیستم رایانه‌ای دانشگاهی شود و از این طریق برای کسی مدرک تحصیلی صادر کند، وی را نمی‌توان کلاهبردار شناخت، چون در اینجا سوءنیت خاص یعنی قصد بردن مال نبوده است.

۵- بررسی فقهی

جرم کلاهبرداری رایانه‌ای هر چند از لحاظ ساختاری با جرم کلاهبرداری مرسوم متفاوت است، ولی از لحاظ مبانی فقهی تفاوت چندانی با هم ندارند که لازم است در اینجا به طور مختصر اشاره شود:

۱. از اطلاق و عموم آیاتی نظیر آیه ۲۹ سورة نساء^{۱۱} و آیه ۸۸۱ سوره بقره که صریح‌ترین و متقن‌ترین دلایل حرمت اکل مال به باطل است، استنباط می‌شود که تصرف در مال غیر به هر طریقی، غیر از آنچه شارع جایز دانسته - باطل و حرام است، خواه از طریق ظلم و تعدی و خیانت و غصب و آنچه در حکم آن‌هاست و خواه از طریق قمار و عقود حرام و خواه از راه تزویر و مانند آن و انواع دیگر تقلب و نیرنگ باشد. با توجه به آیات مذکور، در کلاهبرداری‌های رایانه‌ای نیز بردن مال دیگری چه از طریق فریب دادن قربانی و چه از طریق نفوذ به سیستم، نوعی اکل مال به باطل است و آیات مذکور شامل این مورد هم می‌شود. همچنین در مورد کلاهبرداری سنتی روایاتی وارد شده است که برخی از آن‌ها در مورد کلاهبرداری رایانه‌ای هم قابل اعمال است.

۲. شمول روایاتی که به موجب آن تصرف نامشروع در مال غیر به طور عام حرام شمرده شده است، شامل کلاهبرداری رایانه‌ای نیز می‌شود، مانند فرمایش حضرت رسول در حجه الوداع که فرمود: «فان دماءکم و اموالکم علیکم حرام کحرمة یومکم هذا فی شهرکم هذا فی بلدکم هذا الی یوم تلقونه فیسألكم عن اعمالکم»^{۱۲} همانا خون‌ها و اموال‌تان بر یکدیگر حرام است، مانند حرمت این روز در این ماه و در این مکان تا روز قیامت که از اعمال‌تان سوال می‌شود. روایات دیگری نیز درباره حرمت غش و تدلیس وجود دارد. با توجه به اینکه پاسخ ائمه (ع) در مقام بیان حرمت غش و تدلیس با توجه به نتیجه آن، یعنی تصرف نامشروع در مال غیر بوده است، با وحدت ملاک می‌توان حرمت کلاهبرداری را نیز از آن‌ها استنباط کرد. از مهم‌ترین آن‌ها حدیث مشهوری است که مطابق آن پیامبر (ص) فرموده است «لیس من المسلمین من غشهم»^{۱۳} کسی که با مسلمان‌ها غش به کاربرد از آن‌ها نیست.

فقه‌های دیگر نیز مطالبی همانند مطالب مذکور دارند و آنچه را ملاک در بردن مال قرار داده‌اند اعمال خدعه و تقلب است و لازم نیست که انسانی فریفته شود. بنابراین در کلاهبرداری رایانه‌ای که شخص فریفته نمی‌شود بلکه بردن مال از طریق دخل و تصرف در سیستم می‌باشد، عبارت فقها اطلاق دارد و شامل این موارد هم می‌شود.

^{۱۱} - یا ایها الذین آمنوا لا تاكلوا اموالکم بینکم با لباطل الا ان تكون تجاره عن تراض منکم

^{۱۲} - کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۸، ص ۲۷۵

^{۱۳} - کلینی، محمد بن یعقوب، همان، ج ۵، ص ۱۶۰ و محمد بن حسن، حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۲۰۸

۶- کاربرد قواعد فقهی در کلاهبرداری اینترنتی

۶-۱- قاعده اتلاف:

از جمله قواعدی که در ضمان قهری یا مسؤولیت مدنی مورد بررسی قرار می‌گیرد، قاعده اتلاف است. اتلاف از ماده «تلف» به معنای نابود شدن و از بین رفتن، هدر رفتن و هلاکت می‌باشد.^{۱۴} اتلاف از باب افعال به معنای از بین بردن،^{۱۵} نابود کردن،^{۱۶} از بین بردن از روی اسراف آمده است. مفاد این قاعده: «من اتلف مال الغير فهو له ضامن»، است که از روایات کشف شده است. از این رو، به عنوان روایت تلقی شد و مورد استناد فقها، قرار گرفته است. در کتاب‌های قاعده‌شناسی در مورد مدرک این قاعده، به کتاب، سنت، بناء عقلاء و اجماع استناد کردند.^{۱۷} برخی از فقها گفته‌اند: ادله قاعده اتلاف، از اطلاق برخورداری است. از این رو، در پدید آمدن ضمان، عنصر عمد دخالت ندارد و بین عمدی و غیرعمدی بودن خسارت، تفاوتی نیست.^{۱۸} البته یادکرد این نکته لازم است که عدم دخالت عنصر عمد در پدید آمدن ضمان، بدین معنا نیست که در هیچ یک از مراحل، عملی که مجوز انتساب و استناد تلف به فاعل باشد لازم نباشد؛ بلکه در بسیاری از مراحل احراز انتساب عمل به فاعل ضروری می‌باشد؛ زیرا از ارکان ساختاری ضمان، تحقق (اتلاف) است و بدیهی است که این معنا با معنای تلف تفاوت دارد. بنابراین، هر چند در ایجاد ضمان، اتلاف و تقصیر شرط نیست؛ ولی انتساب، شرط است و انتساب فعل زیانبار به فاعل، باید احراز شود. در تحقق اتلاف، کافی است که رابطه علیت بین فعل شخص و تلف مال موجود باشد، هر چند قصد ایجاد نتیجه در آن نباشد در فقه و حقوق اسلامی گفته می‌شود: مسؤولیت در احکام وضعی منوط به بلوغ، رشد و اختیار نیست؛ بلکه احکام وضعی یک سری مقرراتی می‌باشند که باید منظور شوند و عامدانه و عالمانه بودن، تقصیر، بزهکاری، بلوغ، رشد و اختیار در تحقق اتلاف، شرط نیست. گاهی اجبار نیز مسؤولیت‌آور است و فرد باید از عهده خسارت برآید. مانند اینکه فردی، کسی را به قتل فردی مجبور کند.^{۱۹} قانون مدنی نیز به این مسئله توجه کرده است. در بخشی از آن مقرر شد: «هرگاه صغیر و یا مجنون و یا غیررشید باعث ضرر شود، ضامن است.^{۲۰} بنابراین، قاعده اتلاف، قاعده کلی است و هرگونه اتلاف مال، عمل، منافع مشروع و محترم، حقوق مادی و معنوی، تمام گونه‌ها و مصادیق ضمان قراردادی و ضمان قهری، به مباشرت، تسبیب و سبب و مباشر، نرم افزاری یا سخت‌افزاری، در فضای واقعی یا مجازی، همه را شامل می‌شود. برخی از فقها، قاعده اتلاف را به حقوق مالی نیز سرایت و تعمیم داده‌اند. امام خمینی در این خصوص فرمود: ضمان اتلاف مال، اعم از ضمان ملک تلف شده است. از این رو، حق تحجیر مال محسوب می‌شود و اگر کسی آن را از بین ببرد، قاعده اتلاف آن را شامل می‌شود.^{۲۱} برخی از فقها نیز قایل به جواز خرید و فروش این گونه حقوق می‌باشند.^{۲۲} محقق ثانی فرمود: «لو اتلف منفه كسكنی الدار و ركوب الدابه، ضمن ما اتلفه

^{۱۴}- الطریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۵، ص ۳۰.^{۱۵}- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، ص ۵.^{۱۶}- ابن منظور، ابوالفضل جمال‌الدین، لسان العرب، ج ۹، ص ۱۸.^{۱۷}- مکارم شیرازی، ناصر، القواعد الفقهیه، ج ۲، ص ۱۹۴-۲۰۵.^{۱۸}- اردبیلی، احمد، مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان، ج ۱۰، ص ۷۲.^{۱۹}- کاتوزیان، ناصر، قانون مدنی در نظم کنونی، ص ۲۹۲.^{۲۰}- قانون مدنی، ماده ۶۱۲ و ر.ک. سیدحسن امامی، حقوق مدنی، ج ۱، ص ۳۹۳.^{۲۱}- کاتوزیان، ناصر، قانون مدنی در نظم کنونی، ص ۲۹۲.^{۲۲}- مکارم شیرازی، ناصر، انوار الفقاهه، کتاب البیع، ص ۵۱.

قطعا^{۲۳} امام خمینی قاعده اتلاف را یک قاعده عقلایی می‌داند و از نظر ایشان ملاک قلمرو قاعده، نگرش عرف و عقلاء است و عرف و عقلاء افساد بر صاحب مال را موجب ضمان می‌دانند نه افساد بر نفس مال را.^{۲۴} پس هر کسی به هرنحوی موجب افساد مال بر صاحب آن شود، به نحوی که مالک بر مال خود دسترسی نداشته باشد، ضامن است؛ یعنی در قاعده اتلاف آنچه موضوعیت دارد افساد بر صاحب مال است و افساد بر صاحب مال آن است که مالک از نظر عقلی و شرعی نتواند بر مال خود تصرف کند. بنابراین، به نظر می‌رسد با مبنای امام خمینی، قاعده اتلاف هم شامل اتلاف حکمی و هم شامل اتلاف اموال و منافع می‌شود. چون طبق مبنای ایشان پایه و اساس قاعده اتلاف، سیره عقلاء است. قانون مدنی نیز بر منافع، اطلاق مال کرده است.^{۲۵} بنابراین، بر اساس قاعده اتلاف، هرگونه تلفی نسبت به اموال و منافع، کلاهبرداری موجب ضمان است و زیان زننده از بابت آن، دارای مسؤولیت می‌باشد و عمومیت آن هرگونه زبانی را که به صورت عمدی، بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی و بی‌توجهی نسبت به اموال یا منافع وارد شود، شامل می‌شود. به عبارت دیگر، ضمان به موجب قاعده اتلاف، مبتنی بر نظریه خطر است.

۶-۲- قاعده تسبیب:

سبب در لغت: در لغت، سبب به معنای ریسمان به کار رفته است. ریسمانی که به وسیله آن بالا درخت روند و یا از چاه بالا آیند، سبب گویند.^{۲۶} برخی از اهل لغت گفته‌اند: هر آن چیزی که به وسیله آن به امری از امور، دست یافته شود، سبب گفته می‌شود.^{۲۷}

سبب در اصطلاح: در تعریف تسبیب آمده است: تسبیب، اتلاف مال یا ایراد جنایت بر دیگری است که به طور باواسطه و غیرمستقیم، مقدمات انجام آن زمینه‌سازی فراهم می‌شود.^{۲۸} درحقیقت در تسبیب، اتلاف به طور باواسطه و غیرمستقیم به بار می‌نشیند. هرچند روح و مواد تسبیب در فقه وجود داشته است، لکن نخستین بار محقق حلی این عنوان را از فقه کشف، استخراج، استنباط و اجتهاد کرده است. تعریف فقها از تسبیب مختلف و مضطرب است.^{۲۹} برخی گفته‌اند: مراد از تسبیب، فراهم کردن زمینه‌ها و شرایط تلف، خواهد بود.^{۳۰} برخی از فقهای معاصر ضمن تبیین تعاریف تسبیب در فقه، به دو تفاوت عمده اتلاف و تسبیب پرداخته‌اند: نخست اینکه: در اتلاف به طور مستقیم و مبادری، خسارت از سوی زیان زننده متوجه خسارت دیده می‌شود. درثانی: در اتلاف همیشه فعل مثبت موجب ورود خسارت است و ترک فعل هیچ گاه نمی‌تواند از مصادیق اتلاف باشد، در صورتی که در تسبیب فعل موجب ورود ضرر و خسارت، هم مثبت است و هم منفی.

۲۳- الکرکی، علی، المحقق الثانی، جامع المقاصد فی شرح القواعد، ج ۶، ص ۵۱۲

۲۴- موسوی خمینی، سیدروح‌الله، کتاب البیع، ج ۲، ص ۴۵۸.

۲۵- قانون مدنی، ماده ۸۲۳.

۲۶- الرأغب الاصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۳۹۱.

۲۷- المقرئ القیومی، احمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ج ۲، ص ۲۶۲.

۲۸- محقق داماد، سیدمصطفی، قواعد فقهی، ج ۱، ص ۱۱۷.

۲۹- مکارم شیرازی، ناصر، القواعد الفقهیه، ج ۲، ص ۲۰۵.

۳۰- همان.

در تسبیب ایجابی، درحقیقت مسبب با انجام عملی، زمینه اتلاف را فراهم می‌آورد، مانند گذاردن سنگ در خیابان. اما در تسبیب سلبی، با ترک عملی که از اتلاف جلوگیری می‌کند، زمینه اتلاف را به وجود می‌آورد.

قاعده کلی در صدق تسبیب سلبی، آن است که: هرکس در انجام وظایف شرعی، قانونی و یا تعهدات ناشی از قراردادها، کوتاهی نماید و بر اثر آن ضرر و زیان کلی یا جزئی، مالی یا جانی به دیگران برسد، ضامن آن است.^{۳۱} فقها اتلاف تسبیبی را از اسباب ضمان بر شمرده‌اند؛ لکن برخی، تقسیم اتلاف به مباشری و تسبیبی و مانند آن را بی‌فایده دانسته.^{۳۲} در برخی منابع، برای ضمان آور بودن اتلاف تسبیبی، شرایطی ذکر شده است. مانند آنکه فعل مسبب در خارج از قلمرو ملک خود باشد که در این صورت، اگر شرعی و واجد مصلحت عقلایی نباشد، از نظر عرف و عقلاء عدوانی، تلقی می‌شود.^{۳۳} چنان‌که برخی در تحقق عنوان اضرار: تعدی و تفریط را شرط ثبوت ضمان دانستند.^{۳۴} حال آنکه برخی با استناد به پاره‌ای از فروعات فقهی، اظهار داشته‌اند که در شماری از احکام تسبیب، ثبوت ضمان منوط به تقصیر و تعدی مسبب نیست. مانند ضمان مربی شنای کودک،^{۳۵} جاری کننده آب در ملک خود که در ملک دیگری نفوذ کند،^{۳۶} دادن سی دی ویروسی به غیر، رایانه و اینترنت را در اختیار کودک گذاشتن. با توجه به گونه‌های یادشده، در میان برخی از نویسندگان این دیدگاه مطرح شده است که صرف استناد عرفی و عقلاء فعلی زیانبار - اتلاف - به مسبب، موجب ثبوت ضمان است و در برخی موارد نیازی به اثبات مقصر بودن مسبب نیست؛ هرچند در مواردی تقصیر، راهی برای استناد عرفی و عقلاء فعل به مسبب می‌باشد؛^{۳۷} ولی به نظر می‌رسد گونه‌های مذکور، نمی‌تواند مثبت ادعای ایشان باشد.

نتیجه‌گیری

ماهیت جرایم اینترنتی ناشی از توسعه روزافزون فناوری اطلاعات و ورود به عصر ارتباطات و اطلاعات که رایانه می‌تواند ابزار هدف و موضوع ارتکاب جرم باشد. از آنجایی که کلاهبرداری اینترنتی که امروزه از کلاهبرداری‌های سنتی پیشی گرفته است به یک معضل بزرگ و پیچیده برای جوامع بشری تبدیل شده است به حدی که با قوانین سنتی نمی‌توان جوابگوی برخورد با مجرمانی بود که به صورت شبه و ناشناخته اقدام به کلاهبرداری میکنند. این پایان‌نامه توانسته مشکلاتی که در جرائم نوین موجود می‌باشد «شکل‌پیگیری قضا و یا نحوه دادرسی و اداری» را بهش پردازد، مثلاً ۱. ارائه کردن ادله در فضای سایبر علیه مجرم ۲. پیگیری و تعقیب، ۳. طی کردن مراحل اداری و قضایی ۴. کمبود نیروی کارآمد که در این زمینه می‌توان به «فقدان قانون جامع مبارزه با جرایم رایانه‌ای و اینترنتی»، «ضعف سیستم پلیسی و قضایی» و «کمبود اطلاعات و آگاهی‌های عمومی و تخصصی» اشاره کرد. راهکارهای برای جرایم اینترنتی:

الف: دسترسی به فناوری‌های بازدارنده که این کار مستلزم یک محیط نظارتی متناسب است.

ب: آگاهی از خطرات بالقوه امنیتی و روش‌های مقابله با آن‌ها.

۳۱ - موسوی بخنوردی، سیدمحمد، بررسی مسؤولیت مدنی دولت بر مبنای قواعد فقهی، مجله ی مجد، ص ۸۸.

۳۲ - حسینی مراغی، سیدمیرعبدالفتاح، العناوین الفقهیه، ج ۲، ص ۴۳۵.

۳۳ - خوانساری، سیداحمد، جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، ج ۵، ص ۲۰۶.

۳۴ - النجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۳۷، ص ۴۶.

۳۵ - همان، ج ۴۳، ص ۱۳۶. والجبی العاملی، الشهید الثانی، الروضه البهیة فی شرح اللمعه المشقیه، ج ۱۳، ص ۱۴۹.

۳۶ - الطوسی، ابی جعفر محمد، المبسوط فی فقه الامامیه، ج ۳، ص ۱۰۲.

۳۷ - صفایی، سیدحسین، دوره مقدماتی حقوق مدنی اشخاص و اموال، ص ۱۴۲.

ج: وجود موازینی برای قانونگذاری ماهوی و شکلی با ملاحظه فعالیت‌های کیفری داخلی و بین‌المللی .
د: وجود پرسنل آموزش‌دیده و مجهز کافی در میان مجریان قانون .
ه: همکاری مناسب میان تمام عوامل دخیل شامل کاربران و مصرف‌کنندگان بخش صنعت، مراکز انتظامی و حفاظت اطلاعات. این کار برای پی‌جویی جرائم اینترنتی و حفظ امنیت عمومی ضروری است .
و در این مقاله مشخص شد همان‌طور که در فرهنگ فقهی، واژه «احتیال» معادل کلاهبرداری است هرکس به وسیله مکر، خدعه، فریب شهادت دروغ، و فرستاده‌های دروغی یا نامه‌های جعلی، اموال مردم را ببرد محتال است.
فهرست منابع و مآخذ

- (۱) ابن منظور، ابوالفضل جمال‌الدین محمد، (۱۴۳۸ ه ق)، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، الطیقه الاولى.
- (۲) اردبیلی، احمد بن محمد، (۱۴۳۳)، مجمع‌الفائده و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۳) امامی، سیدحسن (۱۳۷۷)، حقوق مدنی، ج ۱، انتشارات کتابفروشی اسلامیة، تهران .
- (۴) باستانی، برومند (۱۳۸۳)، جرایم کامپیوتری و اینترنتی جلوه‌ای نوین از بزهکاری، چاپ اول، انتشارات بهنامی.
- (۵) پاکزاد، بتول، (۱۳۸۴)، اقدام‌های سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای در خصوص جرم رایانه‌ای، مجموعه مقالات همایش بررسی ابعاد حقوقی فناوری اطلاعات، تهران: انتشارات سلسبیل.
- (۶) الجبعی العاملی، زین‌الدین الشهید الثاني (۱۴۱۳) الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، قم: کتابفروشی دآوری.
- (۷) جعفری لنگرودی، محمد جعفر، (۱۳۷۲)، ترمینولوژی حقوق، تهران: کتابخانه گنج دانش.
- (۸) حبیب‌زاده، محمدجعفر، (۱۳۸۰)، اختصاصی جزای حقوق اموال علیه جرائم، انتشارات چاپ سمت.
- (۹) حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ه ق)، وسائل الشیعه، چاپ دوم، نشر مؤسسه آل البيت، قم.
- (۱۰) حسینی مراغی، سیدمیر عبدالفتاح، (۱۴۱۷ ه ق)، العناوین الفقهیة، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- (۱۱) خوانساری، سیداحمد، (۱۳۴۳)، جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- (۱۲) دزیانی، محمدحسن، (۱۳۸۴)، «جرایم کامپیوتری از حیث حقوق جزای اختصاصی»، خبرنامه انفورماتیک، شماره ۶۴.

- (۱۳) الراغب الاصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، بی‌تا.
- (۱۴) صفایی، سیدحسین (۱۳۸۶)، دوره مقدماتی حقوق مدنی اشخاص و اموال، تهران، نشر میزان.
- (۱۵) الطریحی، فخر الدین، (۱۳۸۶)، مجمع البحرين، تهران: انتشارات کتابفروشی مرتضوی.
- (۱۶) الطوسی، محمد، (۱۳۸۷ ه ش) المبسوط فی فقه الامامیه، تهران: المکتبه المرتضویة الاحیاء الآثار الجعفریة.
- (۱۷) عالی‌پور، حسن، (۱۳۸۱)، «کلاهبرداری اینترنتی» ترجمه و تلخیص قاسم بابازاده، خبرنامه انفورماتیک، شماره ۸.
- (۱۸) عالی‌پور، حسن، (۱۳۸۳)، (کلاهبرداری رایانه‌ای)، مجله پژوهش حقوقی، شماره ۶.
- (۱۹) قانون مجازات اسلامی

- (۲۰) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران
- (۲۱) قانون تجارت الکترونیک ایران، مصوب: ۱۳۸۲/۷/ ۱۷.
- (۲۲) قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء و اختلاس و کلاهبرداری، مصوب: ۱۳۶۴/۶/ ۲۸.
- (۲۳) قانون جرایم رایانه‌ای، مصوب: ۱۳۸۸/۴/۱۷.
- (۲۴) قانون مدنی
- (۲۵) کلیتی الرازی، ابی جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، چهارم، (۱۴۳۷ ه ق). اصول کافی، تهران: دارالکتب.
- (۲۶) کاتوزیان، ناصر، (۱۳۷۷)، قانون مدنی در نظم کنونی، تهران: نشر دادگستر.
- (۲۷) الکرکی، علی، المحقق الثانی، (۱۴۱۴)، جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- (۲۸) گلدوزیان، ایرج، (۱۳۷۸)، حقوق جزای اختصاصی، تهران: مؤسسه انتشارات جهاد دانشگاهی (ماجد)
- (۲۹) محقق داماد، سید مصطفی، (۱۴۳۶)، قواعد فقهی، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- (۳۰) المقرئ القيومی، احمد، (۱۴۳۲ ه ق) المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، قم: مؤسسه دارالهجره.
- (۳۱) مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۱۲)، القواعد الفقهیه، قم: مدرسه الامام امیر المومنین.
- (۳۲) مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۵)، انوار الفقاهه کتاب البیع، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب عليهم السلام.
- (۳۳) موسوی بجنوردی، سید محمد، (۱۳۹۰)، بررسی مسوولیت مدنی دولت بر مبنای قواعد فقهی، مجله مجد، شماره ۷۰.
- (۳۴) موسوی خمینی، سید روح الله، کتاب البیع، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار روح الله خمینی.
- (۳۵) میر محمد صادقی، حسین، (۱۳۸۲)، حقوق کیفری اختصاصی، جرایم علیه اموال و مالکیت، تهران: نشر میزان.
- (۳۶) النجفی، محمد حسن (۱۳۹۶ ه ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۳۷، چاپ ششم، دارالکتب الاسلامیه، قم.